

Kulturmiljö och vatten-, fiske- och naturvård – om åtgärder vid sjöar och vattendrag

Nästan alla åtgärder inom vatten-, fiske- och naturvård i och vid sjöar och vattendrag berör kulturmiljövården. Vad behöver Du som arbetar med vatten tänka på för att ta hänsyn till kulturmiljövårderna vid planering och genomförande av olika åtgärder? Vad finns det för fördelar med att arbeta tvärsektoriellt? Det här faktabladet riktar sig i första hand till dig som arbetar med vatten-, fiske- och naturvård på länsstyrelser och i kommuner.

BERÖRINGSPUNKTER MELLAN KULTURMILJÖVÅRD OCH VATTEN-, FISKE-, NATURVÅRD

Vården vid vatten

Sjöar och vattendrag har haft en stor och mångfacetterad betydelse för människor och samhällsutveckling, från stenåldern fram till idag. Som en följd av detta finns många värdefulla lämningar och kultur-

miljöer vid vattendragen. De bär på viktiga berättelser som behöver bevaras för framtida generationer. Samtidigt har människans historiska bruk av vattnet gett upphov till flera problem för miljön, naturen och vattenkvaliteten. Dessa pro-

blem behöver åtgärdas för vi ska ha en god vattenkvalitet och rik biologisk mångfald.

Krock och kompromiss

I princip alla åtgärder för att förbättra hydromorfologiska, ekologiska och biologiska förhållanden i och vid sjöar och vattendrag berör kulturmiljövården, och ofta är det i negativ bemärkelse. Det handlar om borttagande av vandringshinder (dammar) som enskilt eller som del i en kulturmiljö har kulturhistoriska värden. Ett annat exempel är återställning av fysiskt påverkade vattendrag där rensningar och andra kulturspår kan ha kulturhistoriska värden kopplade till flottning, kraftutvinning, dikning m.m. och

därför bör sparas. Anläggande av beskuggande kantzoner i form av träd och buskar kan vara bra för djurlivet i vattnet, men olämpligt ur ett kulturmiljövårdande perspektiv, till exempel i fornlämningsmiljöer, vid madängar och i kulturmiljöer som historiskt har präglats av öppenhet. Gamla industrier kan läcka farliga ämnen till vattnet, samtidigt som de kan vara kulturhistoriskt intressanta. Anläggande av nya våtmarker kan beröra fornlämningar och utformningen av själva våtmarken kan behöva anpassas till ett värdefullt kulturlandskap. Nyttjande av vattenkraft kan vara negativt för hydromorfologin men är ofta bra för att kulturhistoriskt värdefulla kraftverksmiljöer ska fortsätta brukas, underhållas och därmed bevaras, och så vidare.

Det finns många mål, förordningar och lagar för såväl kulturmiljön som för till exempel vattenkvalitet och biologisk mångfald. Vid en intressekonflikt ger dessa ofta inte någon direkt vägledning kring vilket intresse som ska prioriteras. Miljömålet Levande sjöar och vattendrag anger exempelvis att såväl naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras. Åtgärder kan genomföras på olika sätt, med olika grad av anpassning till kulturvärdena på platsen. I de flesta fall går det att hitta kompromisser mellan bevarande av biologiska och kulturhistoriska värden vid vatten. Det kräver en bra, och helst formaliserad, samverkan mellan kulturmiljövård och vatten-, fiske-, naturvård. Andra viktiga förutsättningar är likvärdiga och parallella kunskapsunderlag, och att de aktörer som planerar, genomför och beslutar om åtgärder i och vid vatten utvecklar tvärssektoriella arbetssätt som inkluderar kulturmiljön.

En del kulturmiljöer omfattas av ett starkare juridiskt skydd än andra, och då kan friheten att kompromissa vara begränsad. Det gäller exempelvis byggnadsminnen och fornlämningar. Om länsstyrelsen bedömer att en fornlämning berörs av arbetsföretaget krävs ett särskilt tillstånd enligt kulturmiljölagen, se mer nedan.

För att uppfylla berörda mål och följa lagstiftningen är det nödvändigt att arbeta tvärssektoriellt när det finns intressekonflikter. Det är inget "fritt valt arbete" utan ett måste. Men bortsett från det så finns det mer filosofiska och moraliska skäl till varför både biologisk och kulturhistorisk mångfald i och vid vattendragen måste värnas: vår generation har varken rätt eller mandat att prioritera det ena framför det andra. Frågan om framtida generationers tillgång till kulturmiljöer, en god vattenkvalitet och en rik biologisk mångfald är större än så.

EXEMPEL PÅ BERÖRDA MÅL

Målet med EU:s ramdirektiv för vatten är att alla vatten ska ha god status 2015.

Miljökvalitetsmålet Levande sjöar och vattendrag innebär att "Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas."

De nationella målen för kulturmiljöarbetet anger bland annat "ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas".

Exempel på hänsyn till kulturmiljövärden i samband med vatten- och biotopvård

▲ Dammvall, före detta kvarnplats, och vandringshinder. Så få stenar som möjligt togs bort i dammvallens mitt för att skapa fri vandringsväg för fisken. Större delen av dammvallen bevarades, skillnaden mellan före (bilden till vänster) och efter (bilden till höger) är liten. Kommunen, som i detta fall var verksamhetsutövare, erbjöd sig även att ta bort träd på dammvallen för att gynna den kvarvarande lämningen. Foto: Lennart Johansson

◀ Flottningslämningar i Sällevadsån. I samband med biologisk återställning sparades de sträckor som både var rensade och hade bevarade träkonstruktioner dvs ingen återställning genomfördes här. I andra delar av vattendraget togs kulturmiljöhänsyn genom att stenmaterial som skulle tillföras å botten inte togs från de stensatta kanterna utan från omgivande sten- och blockrika marker. På så vis bevarades delar av flottningslämningarna.

► Anläggande av omlöp innebär ett helt nytt inslag i kulturmiljön. I mycket värdefulla kulturmiljöer kan omlöpen behöva anpassas genom att det dras på ett speciellt sätt eller särskilda val av stenmaterial, för att smälta in väl i den övriga miljön. Fisktrappan vid Melltorp harmonierar väl med den innehållsrika miljön kring kvarnen. Foto: Per Connelid

◀ Fornlämningsmiljö med flera industri- och bebyggelse lämningar, som dessutom är skyltad och belägen vid vandringsled. Här är det direkt olämpligt med fler beskuggande träd och buskar vid vattendraget. Miljön behöver hållas så öppen som möjligt för att besökarna ska kunna se och uppleva lämningarna, och för att lämningarna ska bevaras bättre.

Samverkan och synergier

Ibland sammanfaller önskvärda åtgärder, och kulturmiljövård och vatten-/biotopvård kan dra nytta av varandras perspektiv, kunskaper och verktyg. Exempel på sammanfallande intressen kan vara restaurering av mader och översilningsängar, något som såväl natur- och kulturmiljövården värnar. Eller renovering av en stenvalvbro som håller på att rasa ihop och därför riskerar att bli ett vandringshinder för fisk. Eller informationsåtgärder på en plats med såväl höga natur- som kulturmiljövården. Kulturmiljövårdare är ofta duktiga på att ta fram historisk information om sjöar och vattendrag, exempelvis från historiska kartor, något som natur- och vattenvårdare också har nytta av.

Genom att jobba tvärsektoriellt kan vi fånga fler människors intresse och engagemang för miljöfrågorna. Det finns samordningsvinster att hämta vad gäller såväl information, kunskapsuppbyggnad, skydd och praktiska åtgärder. Samverkanspotentialen mellan kultur-

miljö och vatten-, fiske-, naturvård är fortfarande långt ifrån fullt utnyttjad. Flera länsstyrelser har mycket positiva erfarenheter av att jobba tillsammans i tvärsektoriella vattendragsprojekt. Det kan handla om att informera markägare om både fiske-, natur- och kulturmiljövård vid vattendragen, vilka värden som finns och hur man kan göra för att värdena ska värnas och utvecklas. Flera sådana projekt har även en inriktning mot landsbygdsutveckling. Det kan vara lättare att förankra önskvärda åtgärder hos markägare, om länsstyrelsen och kommunen har ett brett angreppssätt och satsar på olika typer av åtgärder samtidigt (biotopvård, kulturmiljövård, vattenvård). Ett sådant brett angreppssätt passar som hand i handske på miljöområdet Levande sjöar och vattendrag och länsstyrelser och kommuners tvärsektoriella ansvar. När vattendragsvandringar anordnas för föreningar och markägare brukar det vara uppskattat att visa och berätta om såväl djurliv och vattenvård, som om kulturhistorien kring vattendragen.

De som redan idag jobbar mycket tvärsektoriellt med vattendragen framhåller dessutom att det är lärande, spännande och roligt.

TRE GRUNDLÄGGANDE FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR EN BRA SAMVERKAN

1. Likvärdiga kunskapsunderlag; kunskap om vatten-, fiske-, naturvärden och kulturmiljövården
2. Likvärdiga möjligheter att medverka i arbetet; till exempel i form av tid eller andra resurser
3. Tvärsektoriella utbildningar och arbetssätt

Samverkan och synergier – ett gott exempel: Lillån i Småland

► Lillån i Småland. Naturvård, fiskevård och kulturmiljövård ordnade informationsträffar och exkursioner för markägarna. Vilka natur- och kulturmiljövärden finns och vad kan göras för att utveckla dem? Vad tycker markägarna är värdefullt och vad vill de satsa på? Här en exkursion där elfiske förevisas och i bakgrunden ett bevarat bykhus i behov av renovering.

► Samma plats ett år senare. Nu är biotopvårdsåtgärder på gång, för att förbättra förhållandena för flodpärlmussla och öring. Samtidigt renoveras bykhuset och ytterligare ett bykhus uppströms, med bidrag från länsstyrelsen. Cement som användes vid biotopvårdsåtgärder i vägtrumman, blev också nytt golv i bykhuset. Två flugor i en smäll!

► Samma plats efter genomförda åtgärder. Markägarna uppskattade att länsstyrelsen och kommunen uppmärksammade och satsade på både biologiska och kulturhistoriska värden vid Lillån. Det blev ett lyft för bygden. Förankringen hos markägarna för biotopvårdsåtgärder gick också ovanligt smidigt. Projektet gav ringar på vattnet och fler natur- och kulturmiljövårdsåtgärder genomförs nu vid ån, på markägarnas initiativ.

Vad säger lagstiftningen?

För att kunna ta hänsyn till kulturmiljön i samband med ekologisk restaurering och liknande åtgärder, är det viktigt att känna till lagstiftningen på kulturmiljöområdet. Alla som planerar att utföra åtgärder i och vid vatten har ett ansvar för att se till att kulturmiljöer inte skadas.

Enligt **Kulturmiljölagens portalparagraf** är det allas ansvar att skydda och vårda kulturmiljön. "Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas." (Kulturmiljölagen 1:1). **Miljöbalken** ska bland annat tillämpas så att "värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas" (Miljöbalken 1:2). Detta betyder att kulturmiljön är en integrerad del i miljöbegreppet även i miljölagstiftningen och att Miljöbalkens allmänna hänsynsregler m.fl. inkluderar kulturmiljön. I miljökonsekvensbeskrivningar ska kulturmiljö vara med. I prövningar enligt Miljöbalken är kulturmiljö-

aspekterna en del av bedömningen. **Kulturmiljölagen** innehåller bland annat bestämmelser för fornlämningar, fornfynd, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen och vissa kulturföremål. En del lämningar i och vid vatten är fornlämningar enligt Kulturmiljölagens 2 kapitel, vilket innebär att man inte utan tillstånd får ta bort eller ens rubba dem. Lämningar tillkomna före 1850 är fornlämningar, men även yngre lämningar kan vara fornlämningar. Därför ska man alltid samråda med länsstyrelsen. Även byggnadsminnen har ett starkt skydd i lagstiftningen. Brott mot Kulturmiljölagen kan ge straffpåföljd. I Plan- och bygglagen finns särskilda bestämmelser för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Vid ändring av byggnader som är kulturhistoriskt värdefulla ska hänsyn tas till dessa värden. En byggnad som är särskilt värdefull får inte förvanskas och detsamma gäller särskilt värdefulla bebyggelseområden. Sådana byggnader eller områden kan exempelvis vara utpekade i kommunala eller regionala kulturmiljöprogram eller inventeringar (Plan- och bygglagen 8:13 m. fl.). Kulturhistoriskt värdefulla byggnader kan få ett preciserat skydd i detaljplaner och områdesbestämmelser. Plan- och bygglagen handläggs av kommunerna.

"Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer." (Kulturmiljölagen 1 kap. 1 §).

Tio tips för hänsyn till kulturmiljövärden och bättre samverkan vid vatten

Vad behöver du som arbetar med vatten tänka på för att ta hänsyn till kulturmiljövärdena vid planering och genomförande av olika åtgärder?

1. Samråd med sakkunniga inom kulturmiljö i tidigt skede

Samråd med sakkunniga inom kulturmiljövård på länsstyrelserna så tidigt som möjligt i processen. Det underlättar fortsatt planering av åtgärderna. Det kan behövas särskilda tillstånd, kulturhistoriska eller arkeologiska utredningar, eller andra typer av planeringsunderlag. Kostnader för sådana behöver tas med i den tidiga planeringen eller eventuella ansökningar om finansiering. Det är verksamhetsutövarens ansvar att bekosta de kulturmiljöunderlag som behövs. Det är viktigt att utföraren har rätt antikvarisk kompetens för uppdraget. Genom ett tidigt samråd kan också gemensamma intressen identifieras. Kanske är det möjligt att samordna åtgärder eller rigga ett gemensamt, tvärsektorielt projekt?

2. Formalisera samverkansprocessen

Ambitionen vad gäller samverkan är ofta personberoende, vilket gör samverkan sårbar. Därtill är vattenåtgärder ofta föremål för ganska komplicerade processer med flera inblandade parter. Genom att formalisera samverkansprocesserna mellan kulturmiljövård och vatten-, fiske-, naturvård på länsstyrelserna blir det tydligt för alla inblandade när, var och hur samråd och samverkan ska ske. Det kan ske genom fastlagda rutiner, policys eller samverkansavtal. Länsstyrelsen i Jönköpings län har exempelvis tagit fram en samverkansrutin för när, var och hur kulturfrågor hanteras vid åtgärdsarbetet med restaurering av vattendrag ur fiske- och natursynpunkt.

3. Kunskap om kulturmiljövärden

För att kunna ta hänsyn till kulturmiljövärden behövs kunskap om vilka värden som finns och var. På senare år har flera länsstyrelser satsat särskilt på sådan kunskapsuppbyggnad. Generellt sett är dock fortfarande endast ett fåtal vattendrag inventerade med avseende på kulturmiljön.

Ofta saknas aktuella kunskapsunderlag för just sådana miljöer och lämningar som ofta berörs av biologisk återställning eller fiskevård, till exempel dammar, äldre industrier, dikningsföretag och flottning. I samband med planering av ekologisk återställning, fiskevård, anläggande av våtmarker med mera behöver som regel även kulturmiljövärdena inventeras och beskrivas. Först då kan man se huruvida kulturmiljövärden berörs och hur åtgärderna kan anpassas med hänsyn till kulturmiljön, vilka intressekonflikter som finns och var önskvärda åtgärder sammanfaller. Det är viktigt att kulturmiljöbedömningarna görs av personer med antikvarisk kompetens. I exempelvis Kalmar län har översiktliga kulturmiljöinventeringar och bedömningar ingått som en del i projekteringar av vattendrag som ska återställas. Det underlättar och effektiviserar fortsatt handläggning av därpå följande ärenden. Verksamhetsutövaren får också på ett tidigt stadium veta var särskilda hänsyn kan behöva tas, vilka ytterligare utredningar eller eventuella tillstånd som behövs med avseende på kulturmiljövärdena.

Dammar och industrimiljöer, och lämningar efter flottning och dikning, är kulturmiljöer som ofta berörs av ekologisk restaurering. De har dock vanligtvis inte uppmärksammats i kulturmiljövårdens traditionella kunskapsunderlag. Därför behövs nya och aktuella kunskapsunderlag, såväl generella som för den plats där återgärder planeras.

4. Varje ärende är unikt

Erfarenheter visar att det inte finns några "patentlösningar" på hur hänsyn till kulturmiljövärden ska tas. Varje enskilt ärende är unikt. Bedömningen av platsens kulturhistoriska värde och hur en vatten- eller naturvårdsåtgärd kan utföras med hänsyn till dessa värden måste göras från fall till fall. Därför bör detta ingå i projektering och planering. Och kulturmiljövärden bör medverka aktivt i alla inkomna ärenden liksom i de ärenden som länsstyrelsen själv är upphovsman till.

5. Dokumentation och kompensationsåtgärder

I de fall kulturmiljövärden ändå tas bort i samband med biologisk återställning bör det ske en dokumentation av värdena före borttagande. Beroende på åtgärdens art och omfattning bör även kompensationsåtgärder övervägas. Det kan handla om att man

1. sätter upp en informationstavla på platsen för en utriven damm,
2. röjer sly och tar bort träd vars rötter hotar spränga en dammvall som kompensation för en partiell utrivning av dammen,
3. vid rivning av en byggnad restaurerar en annan kulturhistoriskt värdefull vid ett vattendrag, eller,
4. utför en mer detaljerad dokumentation som görs publikt tillgänglig.

▲ Omlöp vid Grebbans kvarn, Hjoån, Västergötland

Foto: Robert Versa, IGNITA

6. Information och kommunikation

När länsstyrelse eller kommun kommunicerar med markägare eller föreningar är det viktigt att ha en tvärspektoriell ansats. Om flera intressen berörs av en åtgärd, vilket ofta är fallet, behöver det klargöras, och vad "som gäller" för det fortsatta arbetet. Det finns tyvärr exempel på där länsstyrelsen "bara" meddelat markägare att en övergiven damm är ett vandringshinder och att det är bra om den rivs. Sedan visar det sig att dammvallen är en fornlämning och att tillstånd enligt Kulturmiljölagen behövdes för utrivningen. Det skadar naturligtvis länsstyrelsens trovärdighet. Myndigheter med ansvar för flera samhällsintressen behöver såväl internt som externt kommunicera alla berörda intressen inför åtgärder vid vatten. Även skriftliga informationsmaterial behöver anpassas bättre, här finns ett stort utvecklingsbehov.

Fler tips för en bättre samverkan vid vattendragen

7. Bli varandras ambassadörer bland annat genom utbildning

Exemplet med dammvallen är bara ett av många som belyser vikten av att kulturmiljövården och vatten-, natur-, fiskevården behöver utbilda varandra inom sina respektive expertområden. Dels översiktlig kunskap om vilka olika värden som finns vid vattendragen men också viss baskunskap om vad som behövs för att värna dem, vad lagen säger, etc. På så vis kan vi faktiskt bli varandras ambassadörer när vi träffar markägare eller håller föredrag. Det är också ett sätt ”att bygga broar”; vid hantering av intressekonflikter är det ett stort plus med insikter om de olika intressenas perspektiv och behov.

8. Gemensamma fältbesök och gemensamma projekt

Många handläggare på länsstyrelserna vittnar om värdet av att göra gemensamma fältbesök inför planering av åtgärder och liknande. Det gäller både om det finns intressekonflikter och sammanfallande intressen. Att mötas, nötas och blötas i fält framstår som en viktig del i lärande- och samverkansprocesser.

Att arbeta tillsammans i gemensamma projekt är inte bara positivt för utvecklandet av samverkan. Det finns samordningsvinster vad gäller såväl tid, ekonomi, information, kunskapsuppbyggnad, skydd och praktiska åtgärder. När kulturmiljövård och vatten-, fiske- och naturvård går samman fångas som regel fler människors intresse och engagemang för miljöfrågorna. För alla människor är inte intresserade av samma saker.

▲ Gemensam vattendragsexkursion med fokus på både natur-, vatten- och kulturmiljövård.

9. Avsätta tid och resurser för varandras medverkan

Ibland faller samverkan på grund av brist på tid och resurser för endera parten. En god samverkan kräver möjligheter att avsätta tid eller andra resurser för att ”alla ska kunna vara med”.

10. Se möjligheter – inte hinder!

Använder länsstyrelse och kommuner alla de verktyg som står till natur-, fiske-, vatten- och kulturmiljövårdens förfogande optimalt och tvärssektoriellt? Kan vi i högre utsträckning samordna insatser inom information, rådgivning, skydd, restaurering och vård i och vid sjöar och vattendrag? Undersök möjligheterna, låt oss ta oss förbi hindren! ♦

▲ Omlöpet vid Kvarnekulla är med sina 570 meter det hittills längsta i Sverige och har medfört att större delar av Vätteröringens ursprungliga lek- och uppväxtområden har tillgängliggjorts i Knipån. Ett exempel på vattenvårdande åtgärder från Jönköpings län.

Foto: Anders Kraft

Text: Coco Dederling

Redaktör: Kristofer Sjöo och Ann-Katrin Larsson

Foto: Länsstyrelsen i Kalmar, där inte annat anges

Länsstyrelserna

Under perioden 2013-2015 driver länsstyrelserna i Blekinge, Gotland, Halland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Västra Götaland, Skåne och Östergötland projektet Vårda vattendragens kulturarv som syftar till att ge information om kulturarvet vid vatten och stimulera till vård- och bevarandeinsatser. Läs mer om kulturarv vid vatten och ta del av vårt informationsmaterial på www.vardavattendragen.se